

स्वातंत्र्याची पंच्याहत्तरी आणि उपेक्षित वंचित घटक

प्रा. डॉ. विजय माने

यशवंतराव चव्हाण समाजकार्य महाविद्यालय,

जकातवाडी, सातारा.

फोन नंबर ८६०५२००९६९

सारांश :

आजही भटक्या विमुक्त समाजाची लोक हलाखीचे जीवन जगत आहेत. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून या जाती-जमातींच्या विकासासाठी फारसे प्रयत्न करताना कोणतेही राज्य व केंद्रीय सरकार दिसत नाही. या भटक्या विमुक्त समाजाच्या विकासासाठी म्हणून तोंडदेखले राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील सरकारे काम करत असल्याचे भास होतात आतापर्यंत या समाजाच्या अभ्यासासाठी अनेक अभ्यास गट केंद्र व राज्य पातळीवरील आयोग तसेच समित्या स्थापन करण्यात आलेले आहे. परंतु या सर्व समिती आयोगांनी सादर केलेल्या अहवालावर व शिफारशींवर कोणत्याही सरकारने गांभीर्याने विचार केलेला आहे असे दिसत नाही. या भटक्या जाती-जमातींच्या भवताली ब्रिटिश साम्राज्याने उभे केलेले तीन तारेची कुंपणे स्वतंत्र भारत सरकारने काढून टाकली असली तरी प्रशासकीय पातळीवर, कायदा व सुव्यवस्थेची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणा तसेच मुख्य प्रवाहातील समाजाच्या मानसिकतेत या समुदायांच्या बाबतीत सकारात्मक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अपयशी ठरलेले दिसून येत आहे. भटक्या विमुक्त समाजातील हे लोक सुद्धा या देशाचे नागरिक आहेत, त्यांना सुद्धा जगण्याचा संविधानिक अधिकार आहेत हे आपण विसरता कामा नये. त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारने या समुदायाच्या अधिकारांचे रक्षण केले पाहिजे. अजूनही या समाजाच्या सखोल अभ्यासाची गरज आहे. ते व त्यांची संस्कृती, त्यांची भाषा, त्यांच्या चालीरीती, निसर्गाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन या सगळ्यांचे संरक्षण व संवर्धन झाले पाहिजे हिच अपेक्षा. एकंदरीत भटक्या विमुक्त जाती जमाती मधील माणसांना आत्मसन्मानाने, स्वाभिमानाने जगता यावे यासाठी या समाजातील शिकून शहाण्या झालेल्या पिढीने पुढे येऊन यांना शहाणे करण्याची जबाबदारी उचलणे गरजेचे आहे. अशी एक पिढी कार्यरत होत असताना या समाजाच्या बाबतीत अभ्यास होणे, विचार मंथन होणे गरजेचे आहे, तरच तळागाळातील या समाजाला समता पूर्वक आपलं स्वतंत्र अस्तित्व टिकवता येईल व स्वतःचा विकास साधता येईल.

पारिभाषिक संज्ञा : भटके-विमुक्त, नंदीवाले, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र

प्रस्तावना :

नुकताच आपण 26 जानेवारीला भारताचा प्रजासत्ताक दिन साजरा केला. हा उत्सव साजरा करत असताना देशात आपण ज्या ज्या क्षेत्रांमध्ये प्रगती केलेली आहे त्याची मांडणी विविध दृक्श्राव्य माध्यमांच्या मार्फत लोकांपर्यंत पोहोचत होती. भारताने विज्ञान तसेच तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये अफाट प्रगती केलेली आहे. शिक्षण, आरोग्य, व वाहतुकीच्या सुविधा तसेच शेती, अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये भारताने झपाट्याने विकास साधलेला. या विकासांमुळे भारत येत्या काळामध्ये जागतिक महासत्ता बनेल असे चित्र निर्माण होताना दिसत आहे. या बदलांचा व प्रगतीचा वापर करून भारतीय समाज विकासाकडे व प्रगतीकडे वाटचाल करू लागला आहे. परंतु हे होत असताना याच देशातील भटका विमुक्त समाज मात्र अजून या ना त्या कारणाने विकासा पासून व प्रगती पासून मैलोन् मैल दूर आहे.

भटके-विमुक्त :

नैसर्गिक आपत्तींच्या मुळे मानवी समाजाचे स्थलांतर प्राचीन काळापासून जगभर होत राहिले आहे. स्थलांतर करण्याची ही घटना मानवी भटकंतीची पहिली पायरी होय असे समजायला हरकत नाही. काळाच्या ओघा मध्ये मानवाने शेतीचा शोध

लावला व तो स्थिर जिवन जगू लागला. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या तसं शिक्षणाच्या प्रगतीने मानव एक ठिकाणी कायमस्वरूपी आपली वस्ती करून स्थिर झाला. त्यामुळे नैसर्गिक आपत्तीमुळे निर्माण झालेली भटकंती ही तत्कालीन स्वरूपाची समजली गेली. परंतु युद्ध, व्यापार, धार्मिक व सामाजिक बहिष्कार या घटकांचा विचार करतात स्वसंरक्षणासाठी व स्वतःच्या अस्तित्वासाठी स्थलांतराचा मार्ग स्वीकारायला लागलेला समुदाय देखील भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. हा समुदाय उपजीविकेसाठी पुढील काळात भटक्यांचे जीवन जगायला लागला व त्यातूनच विविध प्रकारच्या भटक्या समुदायांची निर्मिती झाली असावी. या समुदायातील भटकंतीचे हे चित्र या देशातील इंग्रज सत्तेपर्यंत च्या काळात व तिथून पुढे ऐंशी नव्वदच्या दशकापर्यंत चालत आलेले आपल्याला दिसून येते.

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर त्यांना इथल्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करून त्यांच्या औद्योगीकरणाला रसद पुरवायची होती, व त्यामुळे त्यांनी त्यांच्या सोयीसाठी काही कायदे केले. त्या कायद्यांमुळे इथल्या भटक्या विमुक्त समाजातील मंडळींच्या जल, जंगल, जमीन या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या वापर करण्यावर मोठ्या प्रमाणात निर्बंध लागले. यामुळे इंग्रज सत्ताधारी व भटका विमुक्त समाज यांच्यामध्ये संघर्ष सुरू झाला.

गुन्हेगारी कायदा व भटके-विमुक्त :

१८७१ साली या देशात ब्रिटिशांनी जगाच्या पाठीवर इतरत्र कुठेही नसणारा अमानवी व अमानुष अशा स्वरूपाच्या गुन्हेगारी कायद्याची निर्मिती केली. त्यामुळे देशातील १९८ भटक्या जमातींना गुन्हेगार जमाती म्हणून त्यांनी घोषित केले. या कायद्याअंतर्गत ब्रिटिश यंत्रणेला या जमातीच्या लोकांना बंदिस्त तिन तारेच्या कुंपणात डांबून ठेवता आले. पर्यायाने भटक्या विमुक्त समाजाला आपले जीवन हे पारतंत्र्यात जगावे लागू लागले. पुढे या गुन्हेगारीचा शिकका मारून बंदिस्त केलेल्या समुदायाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देखील मुक्ता मिळालेली नव्हती, त्यांना या तीन तारेतून मुक्त होण्यासाठी १९५२ साल उजाडावे लागले. या तीन तारेच्या कुंपणात मुक्त झालेल्या समुदायाला भारतामध्ये भटके-विमुक्त म्हणून संबोधले जाऊ लागले. गुन्हेगारी कायद्याच्या जोखडातून व तीन तारखेच्या वसाहतीतून हे लोक जरी मुक्त झाले असले तरी त्यांच्याकडे पाहण्याचा गावगाड्यातील लोकांचा तसेच प्रस्तावित समाजातील लोकांचा दृष्टिकोन मात्र बदलला नाही. इंग्रजांनी या भटक्या-विमुक्तांच्या भोवती निर्माण केलेले संशयाचे वर्तुळ भारतीय समाज माणसावर तसेच असल्याचे जाणवते. अर्थातच या भटक्या विमुक्त जमातीतील लोकांवर होणारे अन्याय अत्याचार हे आजही पूर्णता नाहीसे झालेले नाहीत. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेची निर्मिती केली. त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या तत्वांचा भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्वीकार करून इथल्या विषमतावादी समाजव्यवस्थेने भटक्या विमुक्तांवर लादलेले विविध निर्बंध संपवण्यासाठी विविध तरतुदी केल्या. या तरतुदींच्या आधारे मागासलेल्या भटक्या-विमुक्त समाजाच्या विकासाबरोबरच स्त्री पुरुष समानता, अस्पृश्यता निर्मूलन, कामगार कल्याण व इतर सामाजिक न्यायाला अनुसरून विविध कायदे समाजात प्रस्थापित केले.

भारतीय समाज व्यवस्था व भटका विमुक्त समाज :

भारतीय समाजव्यवस्थेत, जातीव्यवस्था, वर्ण व्यवस्था, धर्मव्यवस्था व त्यास अनुसरून असणाऱ्या प्रथा, परंपरा, रूढी, संकेत व यावर आधारित असणारी सामाजिक व आर्थिक विषमतावादी समाजव्यवस्था ही भारतीय समाजाच्या विकासाला मारक ठरत आली आहे. भारतामध्ये प्रामुख्याने जगाच्या पाठीवर इतरत्र कुठे नसलेली समाज व्यवस्थेची रचना ही जाती व वर्णव्यवस्थेवर आधारलेली आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्णानुसार श्रमाचे विभाजन करण्यात आले आहे. अशा वर्णव्यवस्थेवर व जातिव्यवस्थेवर आधारलेल्या समाजा मध्ये प्रत्येक जाती-जमातीची एक स्वतंत्र रूढी परंपरा असलेली दिसून येते. याला अनुसरूनच या प्रत्येक जाती जमातीकडे उदरनिर्वाहासाठी व आपल्या दैनंदिन गरजा भागवण्यासाठी काम करण्याची देखील एक स्वतंत्र पध्दती होती व काही प्रमाणात आता देखील ती अस्तित्वात आहे. या जातिव्यवस्थेच्या वर्णव्यवस्थेच्या बाहेर भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये एक फार मोठा भटका समाज आहे. आज अनेक कारणामुळे जातिव्यवस्थेच्या सामाजिक दुरी वाढलेल्या आहेत तसेच आर्थिक विषमता ही टोकाला पोहोचलेली आहे. अशातच कोणतीही नैसर्गिक अथवा मनुष्यनिर्मित

आपत्ती येते तेव्हा गावकुसाबाहेरच्या तुटलेल्या, जगण्याच्या साधनांसाठी झगडणाऱ्या भटक्या विमुक्त समाजावर आणि विशेषतः त्यांच्या स्त्रियांवर आपत्ती चा घाला बसतो. मुळातच भटक्या-विमुक्तांच्या जगण्याची परवड संपलेली नाही अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या हाल्या प्रस्तावना पारावार राहिलेला नाही. भटकांच्या आर्थिक व्यवहार हे आजच्या काळात उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या अधीन राहिलेले नाहीत तर जमीनदारांच्या श्रीमंतांच्या सावकारांच्या मेहरबानीवर राहिलेले आहेत हा समाज आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी वेगवेगळी कामे करत होता व आजही करत आहे. हि भटक्या समाजातील मंडळी गावोगावी फिरून करमणुकीचे खेळ करत होती व प्रस्थापित समाजाची करमणुक काम करत होते. तर दुसऱ्या बाजूला काहीनी आपले देव आपल्या डोक्यावर घेऊन त्यांच्या माध्यमातून आपल्या उदरनिर्वाहाची सोय केली होती. याच पद्धतीने अस्वल, साप, माकड, बैल, पोपट व तत्सम प्राण्यांचा वापर करमणुकीसाठी किंवा भविष्य सांगण्याच्या नावाखाली करून भटके आपला उदरनिर्वाह करत होते.

भारतात भटक्या-विमुक्तांची लोकसंख्या सोळा कोटी असल्याचे तर महाराष्ट्रात दीड कोटी असल्याचे सांगितले जाते. महाराष्ट्रातील या दीड कोटी भटक्या समाजातील लोकसंख्येपैकी निम्मे भटके हे निव्वळ सतत स्थलांतर करणारे आहेत. यामध्ये मोठ्या प्रमाणात देवदेवतांच्या नावाने भीक मागणारे व त्या सदृश्य उपजीविकेसाठी वेगवेगळे व्यवसाय करणाऱ्यांची संख्या फार मोठी आहे. रेणके आयोगाच्या २००८ च्या अहवालानुसार दारिद्र्यरेषेखालील जगणे वाट्याला आलेल्या भटकांच्या संख्या या समाजात ८४ टक्के असल्याचे तसेच ९८ टक्के लोक भूमिहीन असल्याचे नोंदवले गेले आहे. बहुतांशी लोकांकडे आपले नागरिकत्व सिद्ध करण्यासाठी आवश्यक असलेली कागदपत्रेही नाहीत त्यामुळे त्यांना शासनाच्या योजनांचा लाभ घेता येत नाही किंवा मिळत नाही. या समाजातील अपवादात्मक मंडळींनी बँकेमध्ये आपली खाती उघडलेली दिसून येतात. त्यामुळे जवळ-जवळ ९८ टक्के लोकांना बँकेचे कसल्याही प्रकारचे अर्थसाह्य मिळत नाही. तसेच हे लोक त्यांच्या अस्थायी व अस्थीर व्यवसायांमुळे सतत स्थलांतर करत असून पालावर किंवा अस्थाई स्वरूपाच्या झोपड्यांमध्ये राहतात. हा भटका विमुक्त समाज देशातील सगळ्यात दुर्लभ दुर्लक्षित घटक असून तो सर्वाधिक निरक्षर, गरीब व साधन हिन वर्ग आहे.

भटक्या विमुक्तांची उपजीविकेची साधने :

भटक्या समाजामध्ये प्रामुख्याने प्राण्यांचा वापर करून आपली उपजीविका करणारे काही विशिष्ट समूहदाय होते. यामध्ये प्रामुख्याने अस्वल घेऊन फिरणारे दरवेशी होते, साप, मुंगूस व अजगर यांचा खेळ करणारे गारुडी होते, माकडाच्या मदतीने करमणूक करून खेळ करणारे माकड वाले होते, बैल घेऊन फिरणारे नंदी वाले समाजातील लोक होते तर पोपटाच्या साहाय्याने भविष्य सांगून माणसांना स्वप्न दाखवणारे भविष्य सांगणारे होते. तसेच अंगभूत लवचिकतेचा वापर करून तसेच दोरी व इतर साहित्याचा वापर करून करमणुकीचे खेळ करणारा डोंबारी व कोल्हाटी समाज, देवासाठी आपल आयुष्य वेचणारा व त्याची सेवा करण्यासाठी आयुष्यभर झटणारा वाघ्या मुरळी समुदाय हे सातत्यानं भटकंती करूनच आपला उदरनिर्वाह करत होते. वैदू सारखा समुदाय औषधी वनस्पती कंदमुळे देऊन समाजाची वैद्यकीय गरज आजीही भागवतात तर दुसऱ्या बाजूला गोंधळी आराधी या भटक्या जमाती अंबाबाईच्या नावानं गोंधळ जागरण घालून स्थिर समाजाच्या अध्यात्मिक गरजा भागवत आहेत व त्या बदल्यात मिळणाऱ्या भिक्षेवर आपला उदरनिर्वाह करत आहेत. हा संपूर्ण समुदाय भटका व अनेक रूढी परंपरा च्या मध्ये गुरफटून अशिक्षित अडानी राहिलेला आहे. वैज्ञानिक प्रगतीमुळे व विकासाच्या नावाखाली करमणुकीची वेगवेगळी माध्यमं उपलब्ध झाल्यामुळे या मंडळींच्या खेळाकडे माणसं दुर्लक्ष करू लागलीत. सर्व प्रकारच्या दुकश्राव्य माध्यमांच्या मदतीने भविष्य देखील आम्हाला घरपोच उपलब्ध व्हायला लागले असल्यामुळे या भटकांच्या कडून भविष्य ऐकण माणसांनी टाकून दिल आहे. मायबाप सरकारने वन्य प्राण्यांच्या संरक्षणासाठी कायदे केले परंतु तेच कायदे या भटक्या समुदायातील जी मंडळी प्राण्यांचा वापर करून आपली उपजीविका करत होते त्यांच्या मुळावरच उठले. सामाजिक स्थित्यंतरामुळे व इतर अनेक कारणांमुळे गावगाड्यातील बारा बलुतेदार अठरा अलुतेदार तसेच भटका विमुक्त समाज यांची एकमेकावर जि उपजीविका चालत होती ती आज कालबाह्य झालेली आहे. पारंपरिक कला कौशल्यांवर आधारलेले आहे भटक्या विमुक्त जमातींचे व्यवसाय कालबाह्य झालेले आहेत.

त्यामुळे या भटक्या जाती-जमातींना खेड्यात जगणं अशक्य होऊ लागला आहे. परिणामी गेल्या काही वर्षांपासून या विविध भटक्या विमुक्त जाती जमाती शहराकडे येऊ लागले आहेत.

भटक्या विमुक्तांची सद्यस्थिती :

आज अनेक शहरांच्या झोपडपट्ट्यांमध्ये, रेल्वे स्टेशन व रेल्वे रुळाला लागून, गटाराच्या काठाला, धोकादायक वळणाच्या जवळ, उग्र घाणेरड्या वासाचा जवळ, सार्वजनिक बंदिस्त संडास जवळ आपल्या राहुट्या उभ्या करून ही माणसं आज राहत आहेत. उदरनिर्वाहासाठी वेगवेगळे मार्ग शोधत आहेत. त्यांच्याकडे शिक्षण नाही त्यामुळे आधुनिक ज्ञान विज्ञानाची कौशल्य त्यांना आत्मसात करता आलेली नाहीत. परिणामी शहरी संस्कृती मध्ये गुजराण करण्यासाठी या जमातींना अनेक कठीण प्रसंगांना सामोरे जावे लागते. उपजीविकेची पारंपरिक साधने संपुष्टात आल्यामुळे आज या समाजातील मंडळी फुगे व प्लास्टिकच्या वस्तू, स्वयंपाक घरातील किरकोळ वस्तू, चाकुला धार लावणे, छत्र्या दुरुस्त करणे, झाडपाल्याचे औषध देणे, केसावर साहित्य विकण्याचे, जत्रांमध्ये कपडे विकण्याचे, फण्या कंगवे व इतर कलाकुसरीच्या वस्तू विकून तसेच यात्रांमध्ये व गावोगावी फिरून गोंदण्याचा व्यवसाय करून आज हा समाज आपली उपजीविका करत आहे. देशी दारूच्या दुकानांमध्ये ग्लास विसळून, शहरातील भंगार प्लास्टिक गोळा करून या भटक्या विमुक्त समाजातील स्त्री पुरुषांना आपली उपजीविका भागवावी लागते.

भटका विमुक्त समाज व त्यांच्या स्त्रिया :

स्त्री मग ती कोणत्याही समाजातील असो भारतीय व्यवस्थेमध्ये तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा पुरुषसत्ताक चष्यातूनच राहिलेला आहे. त्यांना सातत्याने दुय्यमत्वाची, कनिष्ठ, उपभोग्य वस्तू, अशीच वागणूक दिलेली आहे. तसेच चूल व मूल या दोन गोष्टीं पुरतीच मर्यादित यांची भूमिका आहे असेल ठरवून टाकलेले आहे. सवर्ण समाजातील स्त्रियां पेशा मागास भटक्या विमुक्त स्त्रियांवर कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक अत्याचार अन्याय अधिक प्रमाणात होताना दिसतात. अज्ञान अंधश्रद्धा रूढी परंपरा यांच्या गर्तेत अडकलेल्या या समाजातील स्त्रियांना माणूस म्हणूनही स्थान नाही. भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील स्त्रियांना जन्मताच अशुभ मानले गेले जाते अपवाद काही समुदाय सोडले तर. स्त्री मग ती कोणत्याही समाजातील असो जन्मताच तिच्यावर घडणाऱ्या दुय्यम, कनिष्ठ, परावलंबीतत्वाच्या संस्कारांमुळे ती स्वतःला त्यादृष्टीनेच लेखते व आपलं दुय्यमत्व मान्य करून काम करत असते. साधारणतः भटक्या विमुक्त समाजातील स्त्रियां ज्या वातावरणात ज्या अवस्थेत राहतात, वाढतात, जगतात व समस्यांना तोंड देतात त्यामुळे त्यांची मानसिकतेने आपलं दास्यत्व स्वीकारला असत.

पारंपारिक व्यवसाय व उद्योगधंदे संपुष्टात आल्यामुळे स्वभाविकच या भटक्या समाजातील स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अर्थार्जन करण्यासाठी घरा बाहेर पडावे लागते. कुटुंबाचे पालन पोषण करण्यासाठी हातभार लावावा लागतो. स्त्री व पुरुष एकत्र कमाई करत असले तरी मिळालेल्या मिळकतीवर मात्र पुरुषांचाच संपूर्ण हक्क असतो. त्यामुळे ती कष्ट करूनही कमावणारी असूनही परावलंबित्वाचे, पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील जीवन जगताना दिसते. तिला विचारांचे, आर्थिक, सामाजिक अधिकार बहुतांशी वेळेला नकार लिहिले आहेत.

भटका विमुक्त समाज व त्यांची मुले :

भटक्या विमुक्त समाजातील आजच्या घडीला स्त्री पुरुष उपजीविकेच्या साधनांची पूर्तता करण्यासाठी घराबाहेर पडलेले आहेत. मुले तान्ही असतील तर या समाजातील स्त्रिया ती मुलं आपल्या झोळीत घेऊन पाठीवर बांधून काम करत असताना व कामाच्या ठिकाणी घेऊन जाताना दिसतात. परंतु जी मुलं तीन चार वर्षांची झालेली आहेत शाळेत जाणे योग्य झालेले आहेत अशी मुलं त्यांच्या अस्थायी स्वरूपाच्या किंवा आज काही गावांमध्ये ही मंडळी गावकुसाच्या बाहेर जिथं कोणत्याही सुविधा उपलब्ध नाहीत अशा ठिकाणी स्थायिक झालेली आहेत. आई-वडील दोघेही पोट भरण्यासाठी लागणारी साधन सामग्री तयार करण्यासाठी कष्टाची कामे करण्यासाठी बाहेर पडलेली असतात व अशा अवस्थेमध्ये घरी राहिलेल्या या मुलांकडे फारसं कुणी लक्ष देण्यासाठी उपलब्ध नसतं. काही वडीलधारी मंडळी आजारी असली तर घरी थांबलेली असतात परंतु त्यांचेही लक्ष या

मुलांच्या कडे फारसे नसते कारण त्यांना त्यांच्या आजारांना बॅड सावन सोडलेले असते. अशा सर्व परिस्थितीमध्ये ही मुलं बहुतांशी वेळेला फक्त मध्यान भोजन उपलब्ध होते म्हणून अंगणवाड्यांमध्ये तसेच शाळेत जातात, अन्यथा इतर वेळी ही मुलं शिक्षणाच्या परिघाबाहेर राहणेच पसंत करतात. घरी शिक्षणाचा अभाव त्यामुळे शिक्षणाच्या प्रक्रियेतील काही अडले तर विचारायची सोय नाही. कारण घरात याच्या अगोदर चे पिढ्यांनी शाळेचे तोंड पाहिलेलं नाही त्यामुळे अभ्यासक्रमातून समजावून सांगणारं कोणी नाही. शाळेत शिक्षकांना विचारावं तर तेवढे धाडस नाही, अशा परिस्थितीमध्ये मग हळूहळू एखाद दुसरा विषय नावडता होत जातो व काळाच्या ओघात शाळा नावडती होते.

भटक्या विमुक्त समाजातील मुलींच्या शिक्षणाचा प्रवास तर त्यांच्या फार लहान वयातच सुटलेला असतो. एक तर तिला घरी राहून आपल्या लहान बहिण-भावंडाची काळजी घ्यायची असते किंवा मग भावकीतल्या लहान मुलांचा सांभाळ करायचा असतो. ती थोडी कशी झाली मोठी झाली की मग घरातले पाणी भरण्याचं भांडी कपडे धुण्याचं तसेच हळूहळू स्वयंपाक करण्याची जबाबदारी तिच्यावर येते. अशा परिस्थिती मध्ये भटक्या-विमुक्त समाजातील मुलींच्या शिक्षणाचा प्रवास फार लवकर संपुष्टात येतो. काळाच्या ओघामध्ये मुलगी कळती झाली की आई वडील तिचे लवकरात लवकर लग्न लावून स्वतःला एक पवित्र कार्य केलं म्हणून मुक्त करून घेतात. लहान वयात लग्न झाल्यामुळे बहुतेक वेळेला या मुलींना देखील लवकरच बाळंतपणाला सामोरे जावे लागते त्यामुळे माता व बालक दोन्ही कुपोषित अवस्थेत पुढील जीवन जगत असतात. बहुतेक वेळेला भटक्या विमुक्त समाजातील मुलं दहावी किंवा बारावी पर्यंत जाऊन थांबतात. इंग्रजी, गणित, विज्ञान यासारख्या त्यांच्या दृष्टीने अवघड असणाऱ्या विषयांचा जोखड त्यांना पेलता येत नाही, व मग या विषयांमध्ये या इयत्तांमध्ये नापास झाले की पुन्हा ही मुलं शाळेचं तोंड बघत नाहीत. अशा पद्धतीने कमी शिक्षण व कसल्याही स्वरूपाची कौशल्य विकसित न झाल्यामुळे या मुलांच्या निमित्ताने पुन्हा बाजारांमध्ये अकुशल मजुरांची भर पडते ज्याचा भांडवलदार यथोचित वापर करून घेतात. शिक्षणाचा तसेच कौशल्यांचा अभाव असल्यामुळे बहुतेक वेळेला ही मुलं अंगमेहनतीची व पडेल ते काम करून आपला उदरनिर्वाह करायला सुरुवात करतात. अशा पद्धतीने भटक्या विमुक्त समाजातील मुलं ही लहान वयात कामाला लागतात दोन पैसे मिळवायला लागतात आणि मग सख्या सवंगड्यांच्या संगतीने साथीने व्यसनांना जवळ करतात.

भटका विमुक्त समाज व त्या समाजातील पुरुष :

लहान वयात लग्न झाल्यामुळे आणि कुटुंबाची जबाबदारी आल्यामुळे ही पुरुष मंडळी मिळेल ती तसेच पडेल ते काम करून आपला व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करत असतात. पौष्टिक व सकस आहाराचा अभाव असल्यामुळे बहुतेक वेळेला हे पुरुष देखील कुपोषित असतात. बऱ्याच वेळेला सकस आहाराचा अभाव व व्यसनाधीनतेमुळे या पुरुषांना देखील अनेक आजारांना सामोरे जावे लागते. शिक्षणाचा अभाव आणि कोणत्याही उपजिविकेसाठी आवश्यक असणाऱ्या कौशल्यांच्या अभावामुळे हे पुरुष बहुतेक वेळेला आपल्या जातीशी सदृश्य असणारे व्यवसाय करताना दिसतात. नंदीवाले समाजातील पुरुष मोठ्या प्रमाणात जनावरांचा बाजारांमध्ये हेडेगिरी करताना दिसतात. मोठ्या प्रमाणात जनावरांचा व्यापार व त्या क्षेत्रामध्ये ही मंडळी. यात्रांमध्ये खेळण्याची स्टॉल लावणे, भंगार गोळा करणे, किराणा मालाच्या दुकानात, कपड्यांच्या दुकानात पडेल ती काम करून काही मंडळी आपली उपजीविका भागवताना दिसतात.

एकूणच भटक्या विमुक्त समाजातील स्त्रीया, मुले व पुरुष यांचे सामाजिक आर्थिक राजकीय अस्तित्व नगण्य आहे हे कुठे जन्माला आले व कुठे मेले याचा तथाकथित मुख्य प्रवाहातील मंडळींना फारसा फरक पडत नाही. राजकारणी हे फक्त त्यांच्या फायद्यासाठी निवडणुकांमध्ये स्वस्तात वापरायला मिळणारे मनुष्यबळ म्हणूनच यांच्याकडे पाहत असतात. सदन व उच्चभू समाजातील मंडळी त्यांची पडेल ती कामे करणारा एक स्वस्त मजूर म्हणून या समाजाकडे पाहत असतो.

संदर्भ-

¹ मराठी विश्वकोश खंड-12, संपा- लक्ष्मणशास्त्री जोशी, म.रा.म.वि.नि. मं. मुंबई, आवृत्ति- 1985, पृ.सं- 19

*उदरनिर्वाहासाठी किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने भटकनार्या लोकांना सर्वसाधारणपणे 'भटके' असे म्हटले जाते. परन्तु त्यांचे मूल फार पुरातन संस्कृतीत असल्याचे आढळते. इंग्रजीत त्यांचा उल्लेख 'नोमड्स' असा करतात. 'नोमड्' हा शब्द 'नोमी' किंवा 'नेमो' (गुरे चारणे) या ग्रीक शब्दापासून तयार झालेला आहे. कायमस्वरूपी घर नाही किंवा शेतजमीन नाही, परन्तु गुरांचे कलप आहेत असे लोक घुरांसाठी चराऊ कुरनांच्या शोधार्थ सतत भटकत असतात. अशा लोकांना उद्देशून 'नोमड्स' हा शब्द वापरला जातो.

ⁱⁱ साठोत्तरी मराठी वाग्मयातील प्रवाह, संपा- शरणकुमार लिंबाले, भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य, दादासाहेब मोरे, दिलिपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, द्वि.आ- 2014, पृ.सं- 323

*परिस्थितीच्या दबावामुळे किंवा आर्थिक विपन्नावस्थेमुळे काही भटक्या जमाती गुन्हेगारीकडे वळल्या. त्यांना 'गुन्हेगार जमाती' म्हणून ओळखले जाते.